

УДК 911.3

Тодоров В.І.,
кандидат географічних наук, доцент,
доцент кафедри управління підприємницькою та туристичною діяльністю
Ізмаїльський державний гуманітарний університет

КОНЦЕПЦІЯ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглядаються теоретико-методологічні підходи до формування та розвитку етногеографічних систем. Розроблено методологічну схему дослідження етнопонаціональних груп, розселених у поліетнічному середовищі. Обґрунтовано природно-географічні, соціально-економічні та суспільно-політичні чинники розвитку етнічних спільнот на різних етапах існування.

Ключові слова: етнопонаціональні групи, етнічна географія, етносфера, етногеографічні системи, концепція етногеографічних систем.

В статье рассматриваются теоретико-методологические подходы к формированию и развитию этногеографических систем. Разработана методологическая схема исследования этнопонациональных групп, расселенных в полиэтнической среде. Обоснованы природно-географические, социально-экономические и общественно-политические факторы развития этнических общностей на разных этапах существования.

Ключевые слова: этнопонациональные группы, этническая география, этносфера, этногеографические системы, концепция этногеографических систем.

Todorov V.I. THE CONCEPT ETHNOGEOGRAPHIC SYSTEMS: THEORETIC AND METHODOLOGICAL ASPECT

The article considers theoretic-methodological approaches to the formation and development of ethno-geographical systems. A methodological framework for the study of ethnonational groups settled in a multiethnic environment has been developed. The natural-geographical, socio-economic and socio-political factors of the development of ethnic communities based on different stages of existence are substantiated.

Key words: ethnonational groups, ethnic geography, ethnosphere, ethnogeographic system, the concept of ethno-geographical systems.

Постановка проблеми. Системний підхід передбачає розгляд об'єктів та явищ як складних систем. У географії розглядаються географічні об'єкти різних ієрархічних рівнів. Поняття «система» у найбільш загальному вигляді – це множина взаємопов'язаних об'єктів, яка утворює певну цілісність, новий об'єкт. Кожна система складається із множини елементів, які мають конкретні функції та вирізняються специфічними зв'язками. Будь-який об'єкт є системою, що складена з систем більш низького ієрархічного рангу та водночас входить до систем більш високого рангу. При цьому системи мають специфічну структуру і функціональну характеристику.

Із погляду суспільної географії системний підхід використовується через призму просторової упорядкованості (територіальної організації) життєдіяльності суспільства. Природні, соціальні, економічні, політичні

елементи територіальної організації суспільства та зв'язки між ними необхідно розглядати як системно-структурне явище. Головними системоутворюючими зв'язками є відношення просторової організації складних утворень.

Ключовою проблематикою системної методології є аналіз міри складності та впорядкованості геосистем. У цій роботі визначимо особливості етносфери, яка є складною системою з усім різноманіттям форм існування етнопонаціональних спільнот у взаємодії із природними та антропогенними чинниками навколишнього середовища. Етнічність традиційно є одним із визначальних чинників розвитку суспільства. Повернення до етнічних основ життєдіяльності дає можливість пережити найбільш критичні моменти розвитку суспільства. Однак під час аналізу процесів в етнопонаціональній сфері необхідно враховувати всю їхню багатогранність і багатоаспектність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на дуже вагомні передумови для розвитку системної концепції, в етногеографічних дослідженнях вона використовується на недостатньому рівні. В українській суспільній географії етнічна сфера життєдіяльності досліджується або в розрізі території розселення етнонаціональних груп (зокрема, їхніх структурних складників), або в розрізі обласних регіонів держави.

У світовій науці більшість сучасних підходів до дослідження етногеографічних процесів базуються на концепціях «ландшафту» (культурного ландшафту). Офіційно основоположником цього напрямку є К. Зауер, який у 1925 р. у роботі «Морфологія ландшафту» дав таке визначення: «Культура – це діючий початок, природний ареал – посередник, а культурний ландшафт – результат» [1, с. 178]. Він вважав, що культурний ландшафт має ареал поширення, а всі його форми є результатом діяльності людини, яку характеризує ландшафт.

За М. Гродзинським, етнічний ландшафт – це образ простору, який етнос освоїв духовно і матеріально, надавши його місцям і конфігураціям стійких символічних значень. Етнічний ландшафт формується як результат пристосування до довкілля, що проявляється у виробленні специфічних умов природокористування. Для диференціації етнічних ландшафтів він використовує дві групи чинників: кількісне переважання етнічних спільнот (етнофорів) та прояв конкретних етнічних рис у господарюванні етнофорів. Автор цієї концепції є фізико-географом, тому він основний акцент робив на змінах у ландшафті (візуальному прояві господарювання населення) [2].

Близький до цього підхід простежується у працях І. Гладкого. Він аналізує процеси в етнонаціональному середовищі в розрізі етноекосистем, що утворюються у рамках етнічного простору і є єдностями природних, соціокультурних, економічних і екологічних елементів у сукупності з народами, з якими ці елементи взаємодіють [3].

Відзначимо також підходи засновника французької геополітики Видаль де ла Блаша. Центральним елементом його концепції є поняття локальності розвитку цивілізації, основу якої

становлять окремі осередки різних рівнів (cellules, pouaux). Це базові елементи цивілізаційного розвитку, які складаються у взаємодії людини з навколишнім середовищем. Концентрованим проявом цих процесів є вироблення специфічного «образу життя» населення.

У цьому дослідженні також спиратимемося на досвід Болгарії. Тут була зроблена одна з перших вдалих спроб виокремлення мереж розселення на історико-генетичній основі для проведення на цій базі адміністративно-територіальної реформи. Основний внесок в обґрунтування цього підходу зробив створений у середині 1960-х рр. Інститут районного та територіального планування (ІРТП).

Стрижневою ідеєю цього наукового центру стала концепція «поселенських систем». Поселенські системи розглядались як об'єднання населених місць – соціальний організм, у який вони об'єднані спільністю виробничої діяльності, обслуговування та транспортної системи. Зв'язки між ними розглядались як єдине ціле під час вирішення суспільно-економічних, містобудівних і культурних проблем. Управління формуванням і розвитком поселенських систем необхідно здійснювати комплексно, з урахуванням усіх чинників. Вони пропонували розглядати поселенську мережу з усіма зв'язками і проблемами, які можуть регулюватись і керуватись. Для того періоду вони запропонували деякі нововведення, до яких сучасна українська суспільна географія тільки підходить. Поселенська мережа є результатом історичного розвитку, яка може коригуватися програмами, спрямованими на задоволення різних потреб людини. Вона обмежена конкретною територією, у межах якої здійснюється комплексний розвиток. Інтеграція поселень відбувається більш інтенсивно за наявності конкретно визначених кордонів у рамках територіального об'єднання.

Постановка завдання. Основними завданнями цієї роботи є розробка схеми етногеографічної системи та обґрунтування теоретико-методологічних аспектів формування і розвитку етногеографічних систем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Населення Землі складається із множини різноякісних і різномасштабних спільнот, які певним чином взаємодіють між

собою. Окреме місце серед них посідають етнічні групи. Л. Гумільов вводить поняття «етносфера» і визначає його як поєднання усіх наявних етноландшафтних спільнот – етносів та етноценозів [4]. Фактично етносфера є поєднанням усіх етноландшафтних компонентів – етнічних спільнот, навколишнього природного середовища і матеріального світу людей. Отже, етносфера просторово збігається з антропосферою.

Із погляду суспільної географії етногеографічні комплекси, сформовані на конкретній території, необхідно розглядати в аспекті територіальної організації і просторової впорядкованості компонентів, що їх становлять. Для того, щоб мати можливість визначати етногеографічні комплекси через призму територіальної організації, введено поняття «етногеографічна система» (ЕГС). ЕГС – це форма просторової організації життєдіяльності етнопонаціональних груп, сформована за особливостями матеріальної та духовної культури, яка характеризується своєрідністю історико-географічних передумов розвитку, розселення, відтворення населення, господарювання, перебігом соціальних, суспільно-політичних і етнокультурних процесів (рис. 1). Концепція ЕГС передбачає розгляд територіальної організації кожного компонента як підсистеми, а їх інтегральне поєднання як ЕГС.

Етносфера, як і будь-який інший елемент ландшафтної оболонки Землі, має складну системно-структурну організацію. Кількість ієрархічних рівнів ЕГС може бути різною. Так, для регіону Українського Придунав'я виокремлено такі рівні ЕГС: елементарний (окремі населені пункти, сільські, міські ради), кущові, районні, міжрайонні та регіональна система. Регіональна ЕГС складається із міжрайонних систем, міжрайонні системи інтегрують сукупність районних ЕГС тощо.

У понятті ЕГС узагальнено головні особливості територіальної організації етногеографічних комплексів. Підсистемами ЕГС є населення у всьому різноманітті аспектів його життєдіяльності, матеріальний світ людей і природне навколишнє середовище. У підсистемі «населення» не менше значення за господарські і соціально-побутові мають духовні, культурні і психологічні особливості життєдіяльності

етнопонаціональних груп, які є ключовими чинниками збереження ними ідентичності. Враховуючи мінімальний вплив етнопонаціонального чинника на сучасний адміністративно-територіальний устрій (АТУ) України, можна говорити про цілісну ЕГС тільки на рівні окремих населених пунктів і сільських рад. Під час реформування наявного АТУ доцільно було б враховувати етногенетичні фактори формування і розвитку населених пунктів.

Основною методичною проблемою є відсутність загальноприйнятих схем дослідження етнопонаціональних груп, які розселені в поліетнічному середовищі. Автором на основі концепції ЕГС розроблено модифіковану схему суспільно-географічного вивчення етнопонаціональних груп, які розселені у поліетнічному регіоні, в оглядовому (середньому) та деталізованому (крупному) масштабах. Виокремлено такі етапи:

- характеристика історико-географічних особливостей заселення та розселення населення;
- виокремлення етногеографічних систем;
- проведення типології ЕГС та їх групування за етнопонаціональною ознакою;
- виокремлення особливостей життєдіяльності етнопонаціональної групи, яка досліджується;
- обґрунтування пропозицій щодо оптимізації функціонування, збереження ідентичності та розвитку етногеографічних систем.

Для репрезентативності досліджень етнопонаціональних меншин їх необхідно розглядати у двох аспектах. Будь-яка меншина є, з одного боку, складовою частиною своєї спільноти («етнікоса» за Ю. Бромлеем), а з іншого – невід'ємною одиницею національного суспільного організму, в межах якого вона розселена. Так, під час аналізу етногеографічної системи болгар Дунай-Дністровського межиріччя необхідно виходити з того, що вони, з одного боку, є носіями соціальних, етнокультурних та етнопсихологічних особливостей болгарського народу, а з іншого – частиною поліетнічного народу України в усіх аспектах життєдіяльності. Аналогічно необхідно розглядати будь-яку етногеографічну групу українців, що мешкають у Карпатському регіоні, – гуцулів, бойків, лемків, поліщуків, які є носіями мате-

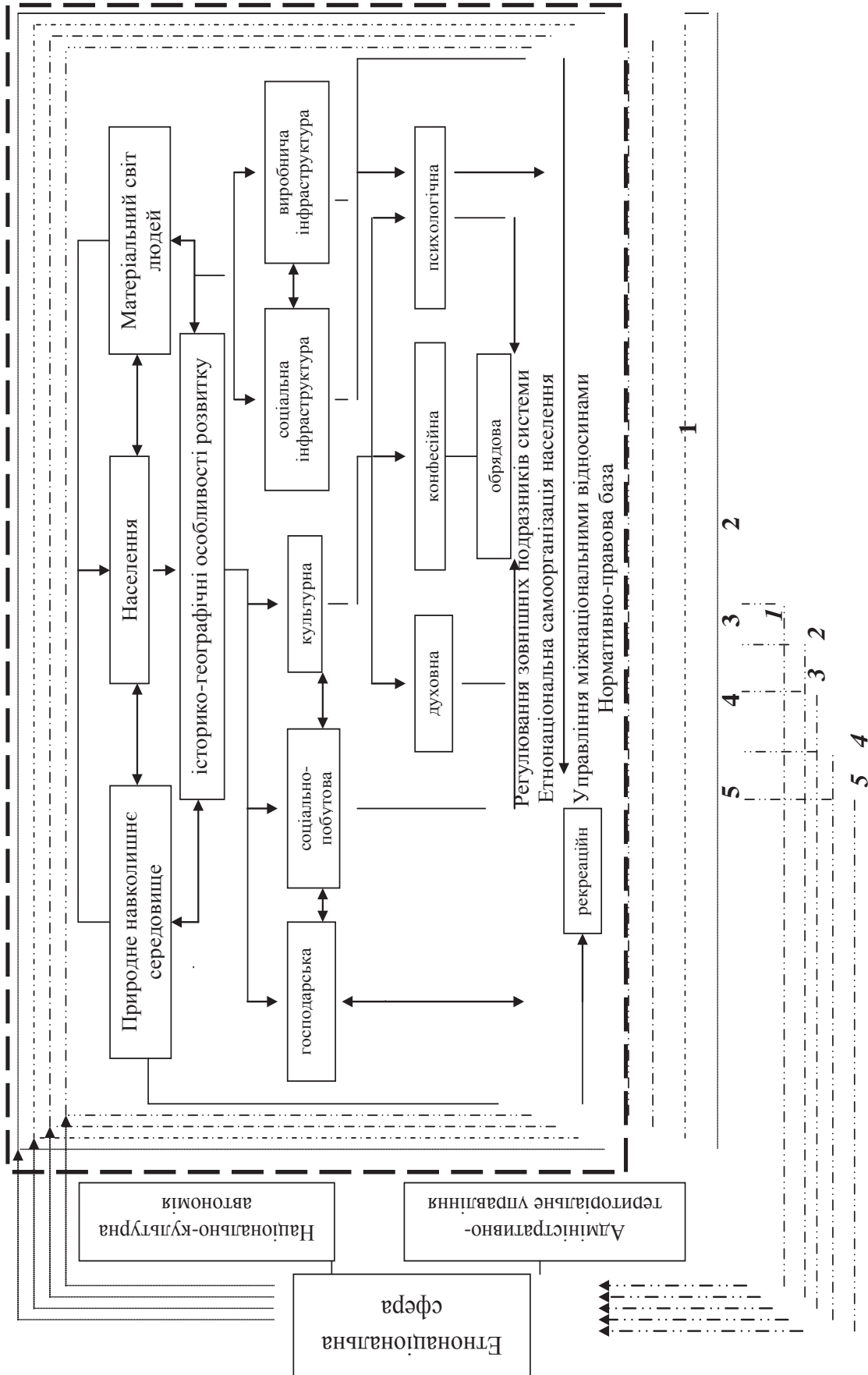

Рис. 1. Схема етногеографічної системи

Зворотні управлінські зв'язки: 1 – етнонаціональна самоідентифікація; 2 – міра збереження та прояву етнокультурних традицій; 3 – рівень комфортності життєдіяльності населення у правовому полі України; 4 – рівень етнонаціональної самоорганізації населення; 5 – міра стійкості ЕГС.

ріальної та духовної культури своєї спільноти і водночас частиною титульної нації й загальнодержавного етносоціального організму.

Основні положення концепції етногеографічних систем розкриваються у таких положеннях:

1) життєдіяльність етнічних спільнот проходить у системі «природне навколишнє середовище – населення – матеріальний світ людей». На різних етапах суспільного розвитку якість і характер цього взаємного впливу значно різняться. Можливі коливання взаємовідносин населення та природного навколишнього середовища від повного пристосування до умов навколишнього природного середовища до часткової (за бажання – повної) видозміни ландшафтної оболонки;

2) суспільно-географічні характеристики етнонаціональних груп сформувались у процесі історичного розвитку і несуть генетичний тип місць розселення. Ідеться не тільки про вплив середовища сучасного розселення, а й про роль усіх територій, де спільнота мешкала на різних етапах свого етногенезу. Протягом усього періоду розвитку етносу людина пристосовується до умов навколишнього середовища або його видозмінює. У цьому аспекті велике значення має матеріальний світ, який відображає особливості життєдіяльності населення на різних етапах розвитку. Особливості матеріальної і духовної культури етнічних спільнот знаходять відображення у матеріальному світі. Враховуючи, що більша частина розвитку сучасних народів відбувалася за умов пристосування людей до навколишнього природного середовища, саме рівень його деформації значною мірою визначає особливості матеріальної та духовної культури. Загальновідомим фактом є те, що більшість елементів культури етнічних груп пов'язані з властивостями навколишнього середовища. Простежується пряма залежність між рівнем антропогенного впливу на ландшафтну оболонку та збереженням елементів традиційної культури;

3) стан ландшафтної оболонки визначається як рівнем сучасного природокористування, так і історико-географічними особливостями зміни навколишнього середовища. Тобто необхідний аналіз історичної ретроспективи зв'язків між людиною і природним середовищем, а етнонаціональні групи є невід'ємною частиною складної системи «населення – навколишнє природне

та техногенне антропогенне навантаження». Природне середовище значною мірою визначає характер господарського освоєння території, специфіку сучасного землекористування, особливості відтворення та розселення населення тощо. Це свідчить про значний взаємозв'язок між його характеристиками та матеріальною і духовною культурою етнонаціональних спільнот;

4) етнічні спільноти шукають для можливого переселення ландшафти з характеристиками близькими до тих, що мали ландшафти на території їхнього колишнього розселення. У разі деградації природного ландшафту група вимушена пристосовуватися до нових обставин, видозмінювати свою господарську діяльність, а відповідно, і деякі елементи культури. Так, після переселення у першій половині XIX століття у Дунай-Дністровське межиріччя болгари почали займатися традиційним для себе видом господарської діяльності – скотарством. Безумовно, за особливостями ведення скотарства ця територія значно відрізнялася від гірських систем Балканського півострову. Однак і природна ковилово-полинова рослинність, що переважала у межиріччі, також була придатна для ведення скотарства. Екстенсивне ведення свинарства призвело до зменшення родючості ґрунтів та знищення природної рослинності. За таких умов неминучою була трансформація різних елементів життєдіяльності. Із середини 1870-х років тут переважає рослинницько-скотарська структура сільськогосподарського промислу;

5) вагоме значення мають особливості етногенезу спільноти, що досліджується. Підходи до аналізу життєдіяльності титульної нації, інших автохтонних спільнот, різних етнічних меншин можуть різнитися. Зокрема, вагоме значення має міра близькості національних держав до територій, на яких розселені різні за чисельністю їхні діаспори, чи мають вони можливість впливати на ситуацію, яким за масштабом і характером цей вплив може бути тощо;

6) із погляду суспільної географії етногенез відображає історико-генетичні особливості взаємозумовлених змін між різними параметрами життєдіяльності етносу та станом навколишнього середовища. Їх необхідно аналізувати (принаймні в ідеалі) через призму єдності природних, соціально-економічних, геополітичних та етнокультурних аспектів розвитку населення.

Протягом усього періоду розвитку етносу людина пристосовується до умов навколишнього середовища або його видозмінює. Враховуючи, що початковий етап розвитку більшості сучасних народів відбувався за умов пристосування людей до особливостей природного середовища, саме рівень його деформації значною мірою визначає особливості матеріальної та духовної культури спільноти. Загальновідомим фактом є те, що більшість елементів культури етнічних груп пов'язані з властивостями навколишнього середовища. Спостерігається пряма залежність між рівнем антропогенного впливу на ландшафтну оболонку та збереженням елементів традиційної культури;

7) виявлення тенденцій розвитку етнічних спільнот у минулому, екстраполяція особливостей процесу їхнього розвитку на перспективу за допомогою математичних моделей дозволить зробити обґрунтований прогноз на майбутнє. У цьому контексті значною актуальністю відрізняється питання дослідження розвитку етносу від його зародження до сучасного стану. Це можливо зробити, використовуючи не тільки методи суспільної географії, а й напрацювання суміжних наук (палеогеографії, етнографії, етнології, демографії, археології, лінгвістики тощо). Необхідно враховувати, що історія етнічних спільнот, особливо тих, які зародилися дві – три тисячі років тому, сповнена не тільки власне історичними, а й міфологічними аспектами;

8) кожному етносу властиві специфічні способи освоєння умов свого існування, спрямовані на збереження і відтворення умов його життєдіяльності, які становлять етнічну культуру. Вона, на відміну від національної культури, творцем якої є інтелігенція, створюється стихійно за участю усієї спільноти. Культура багато в чому визначає особливості життєдіяльності представників спільноти;

9) інтенсифікація суспільної життєдіяльності зумовлює особливу актуальність питання відновлення моральних, фізичних та духовних рис людини. Тут необхідно враховувати два аспекти: по-перше, відпочинок представників етнічних спільнот за межами ареалу компактного проживання, а по-друге – у середовищі населення, яке постійно мешкає у поліетнічному середовищі, значна частина виявляє бажання відпочивати в близькому етнічному середовищі, зокрема відві-

дати місце народження власних батьків. Визначальне значення у цій ситуації має ностальгія;

10) аналіз історико-географічних особливостей розвитку етнографічних систем дозволить проаналізувати особливості заселення території, чинники і причини появи конкретного поселення, історичну ретроспективу розвитку мережі населених пунктів, зміну етнонаціонального складу їх населення, формування опорного каркасу розселення тощо;

11) набуті спільнотами у процесі етногенезу особливості матеріальної і духовної культури значною мірою визначають специфіку їхньої сучасної життєдіяльності. Соціокультурний розвиток людства необхідно розглядати через призму полілінійності природи цього процесу. Важливо враховувати високу варіативність форм існування людських спільнот, стійкість яких визначається адаптацією індивідів до соціально-економічних і екологічних умов. Принцип полілінійності історії досить чітко простежується на різних ієрархічних рівнях. Наведемо приклад, який пов'язаний з окремим етніком болгарського народу.

Значна полілінійність процесу історичного розвитку етнонаціональних спільнот ставить перед суспільною географією нові специфічні завдання, вирішення яких значно збагатить її методико-методологічний апарат. Необхідно, використовуючи сучасні математичні методи, провести порівняльно-географічний аналіз процесів життєдіяльності різних етнонаціональних груп зі спільним корінням. У найпростішому варіанті це можуть бути дослідження особливостей розвитку базового етносоціального організму, який мешкає на історичній батьківщині, та діаспор. Аналіз особливостей соціоприродної, трудової, споживчої, відтворювальної та екстичної життєдіяльності населення різних частин одного материнського праєтносу дозволить зробити вагомий внесок у вирішення проблеми дослідження взаємозв'язків, взаємозумовленостей та взаємозалежності у системах «природа – населення – господарство». Досліджуючи специфіку цих зв'язків у системах зі схожими параметрами елемента «населення», необхідно виходити з таких основних базових чинників:

– спільність елементів матеріальної і духовної культури людських спільнот, після їх виходу зі складу одного праєтносу;

– створення і збереження самостійної держави є вагомим чинником розквіту етносу;

– поява могутніх імперій супроводжувалася пригніченням національної самосвідомості народів, які нерідко відрізнялися не менш складною етнічною історією, ніж ті, що сформували державу;

– особливості навколишнього природного середовища на новому місці розселення зумовлюють стійкість надбаних раніше елементів культури;

– у період відсутності стійких державних кордонів геодемографічні процеси в середовищі етнічних груп значною мірою визначались особливостями міграційного руху населення;

– за умов значної динаміки геополітичного простору економічно більш слабкі етнічні спільноти зі слабкою внутрішньою структурованістю мали значно менше можливостей для самозбереження.

Етногеографічні системи, як і будь-які інші види систем, мають горизонтальну та вертикальну структуру. Найбільш наочним відображенням вертикальної структури етногеографічної системи будь-якого регіону є розподіл населення за належністю до тієї чи іншої етнопонаціональної спільноти. Це тільки базовий показник. Необхідно також враховувати місце і роль кожної групи у процесі заселення та господарського освоєння території (у більшості регіонів простежується декілька етапів цих процесів), сучасного соціально-економічного, суспільно-політичного розвитку тощо. Йдеться про необхідність появи інтегрального показника, який відображав би вплив кожного етносу на розвиток регіону.

В етногеографічних дослідженнях в Україні значно менше уваги приділяється горизонтальній структурі етногеографічних систем. Винятком є етногеографічні групи титульної нації. Однак це досить вузький підхід. Під час аналізу особливостей функціонування етнопонаціональних груп практично не враховується вплив на них спільнот, що мешкають поряд із ними.

Кожна етнічна спільнота вирізняється унікальним етогенезом. У ході цього процесу до базової етнічної групи приєднувались або від неї від'єднувались окремі спільноти. Необхідно враховувати, що кожна етнічна спільнота має близькі за генезисом спільноти. У найбільш

загальному варіанті як родинні спільноти для українців можемо розглядати інші східнослов'янські народи. Для більшої наочності наведемо приклад етногеографічної суперсистеми «татари». Вони мешкають на території від Добруджі до Поволжя. Кримських татар ми можемо порівнювати за особливістю життєдіяльності з татарами Добруджі, Татарстану або будь-якими іншими етнічними групами з аналогічним етнонімом, що мешкають між цими територіями. Порівняльний аналіз історико-географічних траєкторій, що були пройдіні кожною етнопонаціональною групою, дозволяє виявити точки біфуркації у їхньому розвитку. Таким чином, ми можемо проаналізувати коли та за яких умов змінився домінуючий тренд розвитку спільноти і за необхідності внести корективи у цей процес. Актуальність цього питання значно зростає у контексті домінування концепції полілінійного розвитку суспільства.

Висновки з проведеного дослідження. Наведені особливості формування та розвитку етногеографічних систем дають можливість зробити деякі висновки. Майбутнє етнічної географії за комплексними дослідженнями життєдіяльності етнічних спільнот. Зокрема, йдеться про ті групи, що мешкають у поліетнічному середовищі. Особлива роль при цьому має відводитись історико-географічному підходу. У подальших етногеографічних дослідженнях необхідно значну увагу приділити дослідженню горизонтальних зв'язків в етногеографічній системі. Це дасть можливість більш обґрунтовано проаналізувати перспективу розвитку систем та надати пропозиції щодо оптимізації їх функціонування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рагулина М.В. Классическая концепция культурного ландшафта Карла Зауэра: история и современность / М.В. Рагулина // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Науки о Земле». – 2013. – Т. 6. – № 1. – С. 174–182.
2. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології : [підруч.] / М.Д. Гродзинський. – К. : Либідь, 1993. – 224 с.
3. Гладкий И.Ю. Географические основы этнической экологии : дис. ... докт. географ. наук / И.Ю. Гладкий. – Санкт-Петербург, 2006. – 380 с.
4. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера / Л.Н. Гумилев // Природа. – 1979. – № 1. – С. 46–55.